

Secció oberta

Manuel Vázquez Montalbán: periodista d'interpretació,
comunicòleg d'excepció

per Josep Lluís Gómez Mompert
Catedràtic de la Universitat de València

Per a una entitat com la Societat Catalana de Comunicació, integrada per investigadors del periodisme i de la comunicació, en definitiva de la cultura contemporània, retre un homenatge a Manuel Vázquez Montalbán és un acte d'orgull per l'excepcionalitat del personatge i una mostra de reconeixement per les aportacions al nostre camp d'estudi i d'interès.

De manera sintètica, allò que definia Vázquez Montalbán emparentat amb la nostra Societat —justament per això en va ser un dels socis fundadors— era la seva praxi com a brillant periodista d'interpretació i la seva anticipació als estudis del nostre país com a comunicòleg d'excepció. Totes dues condicions s'interrelacionaven perfectament en la producció professional, assagística o d'intervenció social. Perquè ell de seguida va entendre i va practicar la cultura de masses en un sentit democràtic: és a dir, comprensible, útil, engrescadora, progressiva, divertida, imaginativa i amb sentit de l'humor.

Tal vegada, hom podria pensar que Vázquez Montalbán tenia, a més d'un gran talent i una destresa per escriure extraordinària, un sentit gairebé innat per captar, interpretar i traduir la cultura i la comunicació del segle XX d'acord amb els temps, amb l'esperit de la modernitat sense defugir la complexitat, a la manera d'Edgar Morin. Amb el seu estil, amb la seva personalitat, amb la seva força, Vázquez Montalbán tenia una faceïta d'intel·lectual compromès, semblant a la d'Antonio Gramsci. Apostava per una cultura popular transformadora, tot entenent-la dialècticament com Edward Palmer Thompson. Al mateix temps, les seves anàlisis culturalcomunicatives aprofundien en la línia dels enfocaments de Raymond Williams, però alhora eren operatives, oportunes i d'actualitat.

Quan jo estudiava periodisme, la majoria dels estudiants d'aleshores volíem escriure com Vázquez Montalbán: sovint llegíem amb devoció i comentàvem amb passió els seus articles a *Tele-exprés* o a *Triunfo*. Molts periodistes de diferents generacions de la segona meitat del segle passat sempre vam admirar el Manolo —com el coneixíem els amics i col·legues—; també bastants professors de Comunicació. Vázquez Montalbán havia fet algunes classes a l'Escola de Periodisme del CIC de Barcelona, però va ser a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), només durant un curs, on va impartir el seu mestratge de comunicòleg a la Facultat de Ciències de la Informació, durant el curs 1974-1975. Jo vaig ser un d'aquells estudiants. La veritat és que no hi vam fer gaires classes, perquè aquell curs va coincidir amb una llarga vaga de PNN, la qual va donar pas a l'aprovat general polític. Vázquez Montalbán era un professor extremament tímid i seriós, més encara que a la resta de la vida, però sempre deixava escapar alguna ironia punyent o genial aparentment sense immutar-se.

A punt d'acomplir la Facultat de Ciències de la Informació —aleshores ja de Ciències de la Comunicació— de la UAB el 25è aniversari, com a di-

rector del Departament de Periodisme i de Ciències de la Comunicació vaig proposar als meus companys (alguns d'ells amics i exalumnes de Vázquez Montalbán), que l'anomenéssim doctor *honoris causa*. I així va ser, previ acord per assentiment general del Consell de Departament, la Junta de Facultat i la Junta de Govern de la Universitat, el 17 de desembre de 1997. A mi em va recaure l'honor de fer-li la *laudatio*. I Vázquez Montalbán, fidel als seus principis, va començar el seu discurs amb les següents paraules: «Assolir la categoria de doctor honorífic em sembla una coartada que em serveix per traïr transitòriament el principal mandat marxista [de Groucho Marx]: *No em faria mai d'un club que m'acceptes com a soci.*»

Un cop més, ens va robar el cor amb una simpàtica ironia.

Avui per a mi també és un dia especial en poder tornar a parlar dels mèrits i de l'estimació que sentíem per l'amic Manolo, en representació dels investigadors en comunicació catalans. Vull començar recordant per què el vam investir doctor *honoris causa* a la UAB ara fa sis anys i mig, ja que aquelles raons resumeixen prou bé les seves singularitats com a personatge públic.

Vázquez Montalbán era un periodista excel·lent, va ser un narrador de ficció amb una extensa obra, traduïda a una vintena de llengües estrangeres; era un destacat assagista en els camps de la cultura i de la comunicació de la nostra època, com també de la política i de la societat actuals, i, finalment, va ser un defensor actiu dels valors democràtics reals i dels drets humans efectius dins i fora del nostre país.

Malgrat que Manuel Vázquez Montalbán va escriure més de vuitanta llibres i alguns dels seus textos van merèixer premis de renom internacional, curiosament va estar poc estudiat a les universitats espanyoles, llevat d'algunes recerques, com ara les de Manuel Rico a Madrid. Probablement, ara que ja ens ha deixat, potser alguns investigadors acadèmics prendran més interès per la seva rica i plural obra. Sortosament, no es van oblidar d'ell a les universitats estrangeres, gràcies als hispanistes. Per exemple, investigadors com Leo Hickey, Rob Rix a Anglaterra i Mari Paz Balbrea, abans als EUA i ara a Gran Bretanya, com també José F. Colmeiro a Amèrica del Nord; Georges Tyras i Yvan Lissorgues, a França; José M. Izquierdo, a Noruega; Ángel Díaz, a Alemanya, o Susana Bayo, a Irlanda —per esmentar només alguns dels primers estudiosos—, han palesat la qualitat de la seva literatura.

Allò que caracteritzava la literatura de Vázquez Montalbán era, al meu entendre, que es tractava d'un escriptor d'avantguarda respecte als cànons tradicionals i els corrents conjunturals. I aquest tret de la seva escriptura era clar en el tractament singular que feia de diferents temes, combinat amb la gosadia de fer-ho en un moment pristi. És a dir, quan a Espanya gairebé ho feien molt pocs: per exemple, fer novel·la negra po-

lititzada, abordar el futbol en termes socioculturals, recuperar la cobla com a educació sentimental, qüestionar la litúrgia de l'esquerra o estudiar el menjar antropològicament i com a plaer. I tot això ho feia de manera creativa i literària, gens esnob ni tampoc frívolament, sense perdre la fina ironia, tot conscient de la modernitat de la cultura popular en el marc de la cultura de masses, però de manera alliberadora, democràtica i transformadora en el sentit gramscian de la cultura popular. Així doncs, l'originalitat avantguardista dels seus escrits la trobem també en la transversalitat d'alguns gèneres, i en certa transgressió estilística i lèxica. La seva singularitat destacava —de vegades fins i tot abans de temps— per travessar les modes sense deixar de ser modern. Sovint en el periodisme, la ficció i l'assaig de Vázquez Montalbán hi havia la innovació no elitista amb la perícia de trencar motlles, amb la fugida del preciosisme gratuït, amb la desinhibició de barrejar elements manllevats de la narrativa culta i popular, amb la provocació encertada o en l'atreuiment d'acarar qüestions políticament molestes. Tal vegada, per alguns d'aquests aspectes, o potser també per una aposta personal, com a creador, de caràcter social i poc pretensions, algunes capelletes de lletraferits o alguns escriptors esnobs van intentar menysvalorar la seva obra. De vegades, amb una arrogància d'acadèmia rànica o d'un refinat club anglès, els coents o els elitistes titllaven la producció de Vázquez Montalbán de ser la pròpia d'un novel·lista popular o, simplement, la d'un periodista. Bé, tant se val, Daniel Defoe, Mariano José de Larra, Émile Zola, Jack London, Ernest Hemingway, Josep Pla, John Dos Passos, Leonardo Sciascia o Joan Fuster també eren periodistes.

Al llarg de quatre dècades de carrera periodística, Manuel Vázquez Montalbán va escriure en desenes de revistes i diaris de tota mena; moltes d'aquestes publicacions prou significatives de les diferents etapes de la història del nostre periodisme, com per exemple: *Tele-exprés* i *Triunfo*, durant el franquisme; *El Periódico*, *Por Favor*, *Mundo Diario*, *Arreu*, *La Calle* i *Mundo Obrero*, durant la transició, i *Interviú*, *El País*, *Avui* i *El Temps* durant la democràcia, per esmentar-ne algunes.

En molts dels periòdics esmentats, com en tants altres mitjans en què Vázquez Montalbán va col·laborar (com ara *Cuadernos para el Diálogo*, *Revista Europa*, *Hermano Lobo* o la cartellera *Turia*), el seu periodisme va ser sempre de referència tant per als lectors com per als col·legues. I la seva producció professional va despertar sempre un gran interès i una admiració significativa entre els professors i els estudiants de periodisme de les facultats d'Espanya, i també de centres superiors de periodisme i comunicació llatinoamericans. Dir molt i dir-ho bé, de vegades en molt poques línies, i sense renunciar a l'humor (més paròdic que sarcàstic), és un saber professional característic dels grans mestres del periodisme, i Vázquez Montalbán ho practicava amb les peces curtes, com eren les columnes d'opinió, els diàlegs neocostumistes, els retrats de personat-

ges... i, per descomptat, en els treballs llargs, com eren les cròniques, les entrevistes inquietants, els reportatges socials, els assaigs culturals o els contes estiuençs.

Amb el seu nom, i durant el franquisme també amb diferents pseudònims, l'empremta de Vázquez Montalbán es notava perquè tenia un estil propi, conformat gràcies a un talent singular, el qual havia begut de plomes significatives d'arreu del món i de la nostra tradició. El periodisme de Vázquez Montalbán es caracteritzava per la capacitat de moure's lliurement dins dels gèneres periodístics habituals, però amb una habilitat innovadora, i mitjançant un estil en el qual es combinava la informació amb la interpretació, tot contextualitzant el relat.

Aquesta destresa en l'exercici del periodisme era deguda a la gran potència com a escriptor, al bagatge cultural, a la clarividència d'anàlisi, a un coneixement històric de la realitat internacional i a una ironia contundent. L'articulació d'aquest seguit de virtuts conformava un comunicador de premsa escrita de primera magnitud, amb una vàlua afegida que era la d'estar sempre al dia —condició *sine qua non* del bon periodista— i no pas per pedanteria, sinó pel valor implícit de l'actualitat.

Sens dubte, Manuel Vázquez Montalbán era periodista en el sentit més noble del terme, dels que desenvolupen un periodisme que, com va explicar Pierre Bourdieu (*Le Monde*, 16 de setembre de 1988), exerceix la vigilància cívica a través de la crítica i la revelació, és a dir, a través del desemmascarament de les manipulacions del poder: ho era perquè —a banda de les capacitats esmentades— tenia una curiositat socialment útil i un sentit integral de la notícia, com també del paper que aquesta desenvolupa en la societat; i ho era també perquè no desaprofitava mai les possibilitats mobilitzadores de la informació, a la vegada que volia contribuir a esquarterar l'opacitat dels poders establerts.

El periodisme traspuja en gran part de l'obra literària de Vázquez Montalbán no només perquè era periodista, i ho vivia i ho sentia plenament, com quan va estar a Cuba o Chiapas, estades que després de fer-ne alguns reportatges van donar pas a sengles llibres: *Y Dios entró en La Habana* (1998) i *Marcos: el señor de los espejos* (2000), sinó perquè era conscient de l'eina d'agitació sociocultural que representa el periodisme. Així, per exemple, una de les seves millors novel·les, *Galíndez*, d'indiscutible qualitat formal i estètica, però que és fruit —com altres obres literàries seves— d'una bona recerca històrica, és alhora un magnífic reportatge d'investigació, el qual fa un parell d'anys va ser portat al cinema per Gerardo Herrero. També es percebia l'ofici de periodista en obres de gastronomia o de divulgació. Perquè en aquests casos, sovint no es plantejava fer simples receptaris de cuina, sinó que tenia la intenció d'explicar altres coses, com ara la cultura del cuinar com a forma de vida, en *L'art de menjar a Catalunya* o en *Reflexiones de Robinson ante*

un bacalao, que és un enginyós relat sobre la gola d'un jesuïta naufrag. També es podria dir el mateix de la guia-crònica historiciturística de la seva ciutat amb l'encertat títol, en plural, de *Barcelones*. Un altre indicatiu periodístic de Vázquez Montalbán, més enllà de quan escrivia a la premsa, era la seva particular manera de titular. Aquest procediment d'eficàcia comunicativa es manifestava en l'original construcció metafòrica dels titulars de molts dels seus llibres, fossin de poesia o de novel·la (*A la sombra de las muchachas sin flor*, *Pasionaria y los siete enanitos*, *Roldán, ni vivo ni muerto*) o d'assaig (*Manifiesto subnormal*, *Las recetas inmorales*, *Panfleto desde el planeta de los simios*).

Un altre aspecte destacat del treball creatiu de Vázquez Montalbán va ser la seva condició d'assagista, la qual va desenvolupar no solament en la premsa escrita, sinó també a través de la publicació d'obres fonamentalment de dues menes, l'estrictament més política —com la darre-*ra*, *La aznaridad*— i les de comunicació. Les primeres, parcialment lligades a la seva militància política de marxista heterodox, representen un esforç de pensar críticament i de manera prou autònoma, però al servei d'una esquerra progressista capaç de reconstruir la raó democràtica, sobre l'ésser humà com a subjecte social i alhora com a mesura principal per entendre la realitat que l'envolta, amb l'objectiu col·lectiu de transformar les condicions històriques a favor de la majoria.

En conseqüència, l'anàlisi de les institucions de poder que volen programar la societat i els ciutadans va ser una constant dels assaigs de Vázquez Montalbán (*La penetración americana en España*, *El poder*), com també les contradiccions de l'intel·lectual, orgànic o no, en relació amb el seu estatus dins i fora de les organitzacions polítiques (*Manifiesto subnormal*, *Panfleto desde el planeta de los simios*), i la denúncia de les estratègies de dominació de tota mena (*La vía chilena al golpe de Estado*, *Los demonios familiares de Franco*). Són assaigs cultes i no exempts de dades, però sense obsessions erudites i amb un estil més proper a la creació literària que a l'academicisme, la qual cosa els fa molt suggestius per als lectors. Amb tot, però, quan calia, com a *El escriba sentado*, desplegava una gran erudició cultural i una rigorosa teoria literària, fruit d'unes lectures profundes i ben digerides, gens subalternes dels cànons ni de les modes.

No hi ha dubte que Vázquez Montalbán va demostrar amb escreix el seu talent de comunicador com a periodista, novel·lista, poeta, conferenciant, però també es va endinsar en el teatre (*Flor de nit*, *Antes de que el milenio nos separe*), en els guions audiovisuals (*María Hitler*, *De lantero*, *O César o nada*) i en les lletres de cançons (com, per exemple, per a la Guillermina Motta). Precisament per la prominent capacitat comunicativa, Vázquez Montalbán era conscient del paper central de la comunicació en la societat i la seva relació amb la cultura contemporània, tot recordant-nos una figura com Bertolt Brecht i les seves conside-

racions respecte del teatre, la ràdio, la fotografia o el cinema. Això el va dur a reflexionar i fins i tot a teoritzar sobre l'organització i la lògica comunicatives, en el doble vessant (històric i conjuntural), en múltiples conferències i alguns llibres reeixits, com ara *Informe sobre la informació*, *El libro gris de TVE*, *Historia y comunicación social* o *La palabra libre en la ciudad libre*.

Com a comunicòleg, Manuel Vázquez Montalbán es va ocupar de qüestions d'estructura comunicativa, sociologia cultural, història, impacte dels mitjans de comunicació de masses, etc. L'agudesa intel·lectual i l'erudició de Vázquez Montalbán sobresurten amb els temps fins i tot en aquells treballs en què, per raons conjunturals, semblava imposar-se la crítica progressista a partir de la denúncia analítica de fets i de dades per damunt del desenvolupament teòric; fins i tot en aquests casos, quan al nostre país pràcticament no es publicava res amb aquest caràcter, els seus textos comportaven unes pautes de lectura clares per interpretar les estratègies i manipulacions dels mitjans de comunicació en una línia semblant a la de Noam Chomsky.

En gran manera, el seu primer text d'aquest camp (1963) va esdevenir en el nostre país un clàssic, perquè era la primera aproximació moderna —en el sentit més radical del terme— sobre el fet comunicatiu publicada a Espanya. Per mesurar la vàlua i l'abast de l'*Informe sobre la informació*, cal recordar el context en què va ser elaborat: plena dictadura franquista —abans de la tímida obertura de la Llei de premsa de Fraga de 1966—, amb un periodisme i una formació periodística estretament controlats pel règim ultranacionalcatòlic, amb gairebé nul·les connexions amb els corrents simplement liberals de comunicació dels països democràtics, i amb l'autor —de vint-i-tres anys— a la presó de Lleida per la militància al PSUC. Tot i semblar un text més periodístic que no pas acadèmic, Vázquez Montalbán exposa críticament i de manera ordenada la funció de la informació de la indústria cultural en les societats contemporànies.

El libro gris de TVE (1973) és en bona part una concreció de l'anterior, atesa la informació triada sobre el que aleshores era el mitjà de major influència a Espanya. D'una banda, té la pretensió de ser un estat de la qüestió, per tant, un apropament relativament formal de l'estructura i del funcionament de l'única televisió a Espanya, que aporta algunes de les dades menys benevolents; i, d'una altra, hi ha un assaig d'anàlisi pragmàtica dels programes més significatius de l'ens televisiu, per tal d'interpretar els signes comunicatius en relació amb la política cultural de masses del franquisme. Insisteixo que tot això aleshores i aquí era clarament innovador.

Historia y comunicación social (1980), que originàriament va ser un recull d'articles que Vázquez Montalbán va publicar entre 1973 i 1974 a la revista *Comunicación XXI*, va veure diferents edicions fins a una de fa

pocs anys, en la qual hi va haver una revisió i una ampliació de la part final per abordar la globalització de la societat de la informació. A través dels diferents capítols d'aquest llibre, es fa un recorregut per les transformacions fonamentals dels processos socials de comunicació en el seu context històric, i es busquen les correspondències entre els grans períodes proposats habitualment per la història general i els canvis tècnics, polítics i econòmics de la comunicació; també es para atenció en la instrumentalització que, de la comunicació, n'han fet els poderosos en les etapes clau de la història. Malgrat que el text no és una història de la comunicació pròpiament, en el segon lustre dels anys setanta hi va influir significativament, perquè va reforçar les posicions d'aquells acadèmics que s'inclinaven per la substitució del neopositivisme en la història del periodisme per una concepció global del paper que la informació/comunicació ha tingut històricament, és a dir, per una història global de la comunicació social.

Els professors d'història de la comunicació social, però també d'altres, hem agraït sempre el mestratge que va representar Vázquez Montalbán amb l'obra *Historia y comunicación social*.

Finalment, *La palabra libre en la ciudad libre* (1979) és un text ple de llibertat estilística, mitjançant el qual Vázquez Montalbán, després d'exposar els desequilibris i les contradiccions de les societats de cultura i comunicació de masses, planteja una deliciosa utopia. El conjunt de declaracions a tall de relat fantàstic, tanmateix, és un seguit de propostes agosarades, i fins i tot desbordants, però que no són ni de bon tros un somni idíl·lic; ans al contrari, aquest assaig literari representa gairebé un manifest emparentat amb allò millor del moviment situacionista al Maig del 68 francès, amb la finalitat conscient de dibuixar lúcidament un panorama alternatiu prou seductor alhora que de veritable alliberament comunicatiu.

Per acabar, no vull defugir una ràpida anotació sobre el compromís radical de Manuel Vázquez Montalbán com a ciutadà, el qual el va dur a contribuir des del camp creatiu i polític a una societat més justa, lliure i igualitària, sempre des de posicions profundament democràtiques. Vázquez Montalbán va ser un lluitador sociocultural de conegut activisme, dins i fora de l'Estat espanyol, i un ciutadà que senzillament va procurar sempre posar el seu saber —que era molt— en benefici de les persones que s'esforcen per un món de progrés social, i ho va fer amb una actitud cívica meritòria i amb un desplegament generós del seu talent. En definitiva, Manuel Vázquez Montalbán va ser una persona que quotidianament coincidia amb els valors i les essències propis de la millor universitat pública o del civisme més modern. Per això avui i aquí, a la Conferència anual a Girona de la Societat Catalana de Comunicació, l'estem recordant com un interessant investigador, un enginyós experimentador, un magnífic amic, un excel·lent creador i un brillant periodista.